

शैक्षणिक संदर्भ अंक १३० जून-जुलै २०२१

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

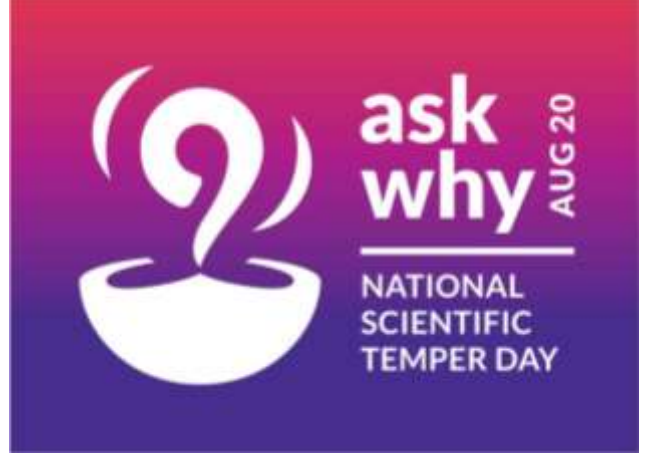
लेखक: सब्यसाची चटर्जी

अनुवाद: संजीवनी आफळे

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

लेखक: सब्यसाची चटर्जी

अनुवाद: संजीवनी आफळे

जर तुम्ही चार्ल्स डिकन्सची 'अ टेल ऑफ टू सिटीज' वाचायला घ्याल, तर त्याच्या सुरुवातीच्या ओळींनीच मंत्रमुग्ध व्हाल. त्या आहेत, "तो सगळ्यात उत्तम काळ होता, तो सगळ्यात वाईट काळ होता".

गेलं दीड वर्ष, म्हणजे कोविड बरोबर जगतानाचा काळ; हा नक्कीच उत्तम काळ नव्हता. पण असा 'नैराश्याचा ग्रीष्म' तुमचे 'वसंतातल्या आशेचे' स्वप्न मोडू शकत नाही, अशी आशा मनात बाळगून, 'पीपल्स सायन्स मुव्हमेंट' मधल्या आम्ही लोकांनी गेल्या महिन्यात दोन महत्वाच्या घटना साजऱ्या केल्या. त्या होत्या, वर्षभर साजऱ्या होणाऱ्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवाचे उद्घाटन आणि 'राष्ट्रीय वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिवस' (National Scientific Temper Day - NSTD).

पहिला राष्ट्रीय वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिवस २० ऑगस्ट २०१८ या दिवशी साजरा केला गेला होता, म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याच्या ७१ वर्षांनंतर. जरी या दोन्ही गोष्टी अनेक दशके एकमेकांपासून दूर होत्या, तरी त्यांच्यामध्ये एक आंतरिक तार जुळलेली होती. कारण वैज्ञानिक दृष्टिकोन ही संकल्पनाच आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीतून उगम पावलेली आहे. दुसरी संकल्पना होती लोककल्याणाशी निगडीत असलेल्या आत्मनिर्भरतेची. या दोन्ही संकल्पना एकमेकांशी संबंधित आहेत. लोकांच्या कल्याणासाठी विज्ञान हवे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनही हवा.

भारताला इतिहासाच्या एका महत्त्वपूर्ण टप्प्यात वसाहतवादी सत्तेपासून स्वातंत्र्य मिळाले. हा टप्पा म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धाची समाप्ती आणि फॅसिझमचा पराभव. या दोन प्रसंगांनी जगभरातल्या वसाहतींच्या स्वातंत्र्याचे शिंग फुंकले. भारताचे स्वातंत्र्य ही एक ऐतिहासिक घटना होती. यामुळे जगभरातील स्वातंत्र्य चळवळींना बळ मिळाले. आपले स्वातंत्र्य निरनिराळ्या राजकीय मते आणि चळवळींच्या, म्हणजे गांधीवादी, समाजवादी, वेगवेगळे आदर्श असलेले क्रांतीकारक आणि कम्युनिस्ट, वगैरेंच्या नेतृत्वाखाली लढलेल्या आपल्या लोकांच्या संघर्ष आणि त्यागाचे फळ आहे. या सगळ्यांपुढे एकच प्रश्न होता, यापुढे भारताची दिशा कोणती? स्वातंत्र्यानंतर आपण कोणता मार्ग चोखाळावा?

स्वातंत्र्यचळवळी दरम्यान आणि नंतरही झालेल्या चर्चांच्या फेऱ्यांनंतर सर्वानुमते असे ठरवण्यात आले की,

“आम्ही भारतीय, सार्वभौम समाजवादी लोकशाही प्रजासत्ताक अशा भारताची स्थापना करण्याचा आणि त्याच्या सर्व नागरिकांचे रक्षण करण्याचा संकल्प करत आहोत.

न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय;

स्वातंत्र्य, विचारांचे, व्यक्त होण्याचे, श्रद्धा, विश्वास आणि उपासनेचे;

समानता, सामाजिक सन्मान आणि संधीची; आणि या सगळ्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी

बंधुता, यांसह व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची अखंडता कायम राखण्याचे आश्वासन देत
आहोत.”

ही दृष्टी आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीने आपल्याला दिली आणि ती आपल्या विविधतेमुळे समृद्धी आणि सामर्थ्य लाभलेल्या भारतभूमीत आपण आज ज्याला ‘भारताची संकल्पना’ म्हणतो त्यामध्ये सामावली गेली आहे. म्हणूनच आपण संघराष्ट्रीय धोरण अंगिकारले आहे. यामुळे वेगळा इतिहास, संस्कृती, भाषा असलेल्या देशाच्या वेगवेगळ्या भागांना देशाच्या उभारणीमध्ये आणि दर पाच वर्षांनी लोकांच्या कल्याणासाठी जबाबदार अशा सरकारच्या निवडीमध्ये प्रतिनिधित्व मिळेल.

या संकल्पना स्वतंत्र भारताच्या सुरुवातीच्या वर्षांमध्येच अंमलात आणल्या गेल्या. यामुळे सर्व प्रौढ भारतीयांना मताधिकाराची हमी मिळाली. ही प्रचंड मोठी प्रक्रिया ‘भारतीय निवडणूक आयोग’ या घटनात्मक संस्थेद्वारे १९५२ साली झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक

भारताचे पहिले निवडणूक आयुक्त
श्री. सुकुमार सेन

निवडणुकीत राबवली गेली. एकूण १७ कोटी ३२ लाख पात्र मतदारांपैकी प्रत्येकाला १,९६,०८४ मतदान केंद्रांवर मुक्त आणि निष्पक्ष रीतीने मतदान करता येईल याची खात्री करणे हे अवघड काम होते. देशाचा प्रचंड मोठा विस्तार आणि दळणवळणाची अपुरी साधने

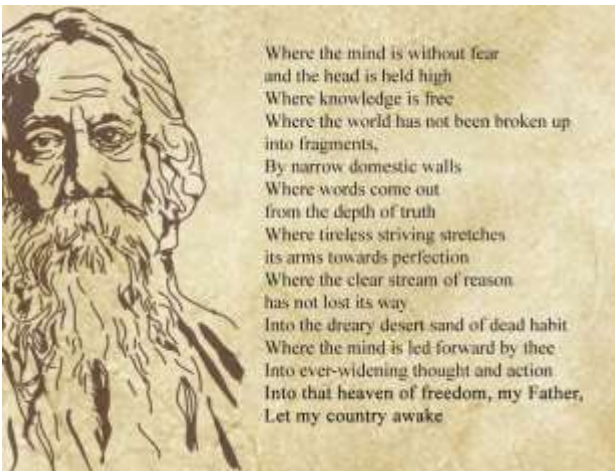
यांमुळे हे कार्य अजिबात सोपे नव्हते आणि ते पूर्ण व्हायला ४ महिने (२५ ऑक्टोबर १९५१ ते २१ फेब्रुवारी १९५२) लागले. सगळ्या जगाने त्याकडे अविश्वास, आश्चर्य आणि आदराने अवाक होऊन पाहिले. इतके की, भारताचे पहिले निवडणूक आयुक्त श्री. सुकुमार सेन जागतिक स्तरावर ख्यातनाम झाले. आपण भारतीयांनी आपले शत्रू आणि आपल्या हितचिंतकांपैकी शंकेखोर लोकांना चुकीचे ठरवले. भारत एकसंध राहिला आणि 'विविधतेत एकता' हे तत्त्वच आपल्या सार्वजनिक जीवनाला मार्गदर्शन करते आहे.

आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यातून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, आत्मनिर्भरता आणि जागतिक शांतता या महत्त्वाच्या बाबी उदयास आल्या. अलिप्ततावादी भूमिकेतून आपल्या जागतिक शांततेच्या कल्पनेने वास्तव आकार घेतला. समतावादी आणि आत्मनिर्भर होण्याच्या ध्येयातून कल्याणकारी राज्याची कल्पना उद्भवली. ह्यासाठी मुख्य जबाबदारी राज्याची होती आणि देशवासियांची आणि शासकांची मार्गदर्शक दृष्टी असणार होती वैज्ञानिक दृष्टिकोन. हा मुद्दा भारतीय संविधानाच्या कलम ५१ए-एच मध्ये निहित केलेला आहे आणि ते नागरिकांचे कर्तव्य आहे.

यातील बऱ्याचशा संकल्पना आपल्या नेत्यांनी विस्तृतपणे मांडलेल्या आहेत आणि त्यातील सगळ्यात उत्तुंग व्यक्तिमत्व म्हणजे समाजातील बंधुभाव जपताना हुतात्मा झालेले महात्मा गांधी. गेल्या दशकात तर्कनिष्ठता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांचे समर्थन करणारे डॉ. नरेंद्र दाभोलकर, गोविंद पानसरे, प्रो. एम.एम. कलबुर्गी आणि गौरी लंकेश यांचे हौतात्म्य आपण पाहिले.

अनेक जणांनी वरील कल्पनांचा पुरस्कार केलेला आहे. उदाहरणार्थ, सुभाष बोस यांनी त्यांच्या १९३८ साली झालेल्या हरिपुरा काँग्रेस मधील अध्यक्षीय भाषणात आणि

जागतिक कीर्तीचे भौतिकशास्त्रज्ञ प्रो. मेघनाद साहा यांच्याबरोबर त्यानंतर लगेच झालेल्या आणि सायन्स आणि कल्चर मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या मुलाखतीत. क्रांतिकारक मानबेंद्रनाथ रॉय यांनी सर्वात प्रथम ‘अधिकार आणि मूलभूत तत्त्वांचे घोषणापत्र’ तयार केले. यात असे म्हटले होते की, “सर्व अधिकार लोकांमधूनच निर्माण होतात” आणि “राज्याचा पाया हा संघटित लोकशाही आहे”. भगतसिंग यांनी समाजवाद हे स्वातंत्र्य चळवळीचे ध्येय आहे अशी घोषणा केली, तर डॉ. आंबेडकर यांनी जातव्यवस्था नष्ट केली पाहिजे अशी मागणी केली. या सर्व कल्पना जवाहरलाल नेहरू यांच्या १९४५ साली प्रकाशित झालेल्या ‘द डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया’ मध्ये समाविष्ट करून प्रस्तावित करण्यात आल्या. हेच ते पुस्तक ज्यामध्ये ‘वैज्ञानिक दृष्टिकोन’ ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरण्यात आली. इथे नेहरू संक्षिप्त स्पष्टीकरण देतात की, वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा एका मुक्त व्यक्तीचा दृष्टिकोन आहे आणि हाच भविष्यातील भारत आहे. रवींद्रनाथ टागोरांनी भविष्यकालीन भारताचे वर्णन अशा प्रकारे केलेले आहे -

“जेथे मन आहे निर्भय
आणि मान आहे अभिमानाने ताठ उभी,
जेथे ज्ञानाची कवाडे आहेत सदैव
उघडी.
जेथे जगाचे तुकडे तुकडे पडलेले नाहीत
संकुचित अंतर्गत भिंतींमुळे.
जेथे शब्द उपजतात सखोल सत्यातून,
जेथे परिपूर्णता येते अथक परिश्रमांनी.
जेथे जुन्या सवयींच्या भयानक
वाळवंटामध्ये शोषला जात नाही
तर्कबुद्धीचा निर्मळ प्रवाह.”

भविष्याचे हे स्वप्न विज्ञान आणि विवेकबुद्धी शिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. प्रश्न विचारण्याचे स्वातंत्र्य, पुनःपुन्हा केलेली उत्तरांची पडताळणी, या पडताळणी अनुसार आपली मनोभूमिका बदलण्याचे धैर्य हे यातले महत्त्वाचे घटक आहेत. हे स्वप्न कोणतेही शाश्वत सत्य स्वीकारत नाही; ते साकार करण्यासाठी आपल्याला मानवी अनुभवांतून आलेली प्रक्रिया, ज्यामध्ये विचार आणि कृती हातात हात घालून चालले आहेत, अंगिकारली पाहिजे.

याचा अर्थ असा की व्यक्तीगत कृती करताना ती जबरदस्तीने नव्हे तर नैसर्गिकरीत्या वरील तत्वांचा स्वीकार करून केली जाईल. परंतु या स्वीकाराला राज्याचे पाठबळ मिळायला हवे. मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचा प्रसार करून आणि सार्वजनिक निधीतून संशोधनाद्वारे विज्ञान व तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देऊन ज्ञानाचा पायाभूत विकास केला जायला हवा. मानवी संसाधने आणि पायाभूत ज्ञानाचा विकास करायला हवा. आणि ही ज्ञान-संसाधने नागरिकांच्या जीवनाच्या गरजा आणि त्यांच्या बौद्धिक क्षमता पूर्ण करण्यासाठी खुली ठेवायला हवीत.

हे सर्व होण्यासाठी लोकांचा विज्ञान आणि त्यावर आधारित पद्धतींवर ठाम विश्वास हवा. लोकांना ज्ञानामुळे मिळणारी फळे चाखायला देऊनच हा विश्वास दृढ करता येऊ शकतो. इथे मला आमच्या कुटुंबावर गुदरलेल्या दुःखद प्रसंगाचे स्मरण होते आहे. माझ्या जन्माच्या कित्येक वर्षे आधी माझे आजोबा (वडिलांचे वडील) अवघ्या ३६ व्या वर्षी देवीमुळे मरण पावले. याचे कारण हेच होते की, तेव्हा सार्वत्रिक लसीकरण नव्हते, आमच्या गावाच्या जवळपास डॉक्टर्स उपलब्ध नव्हते आणि तेथे साधे औषधांचे दुकानही नव्हते. माझ्या आठवणीत माझा चुलत भाऊ साप चावून मरण पावला, कारण त्याला सर्पविष-

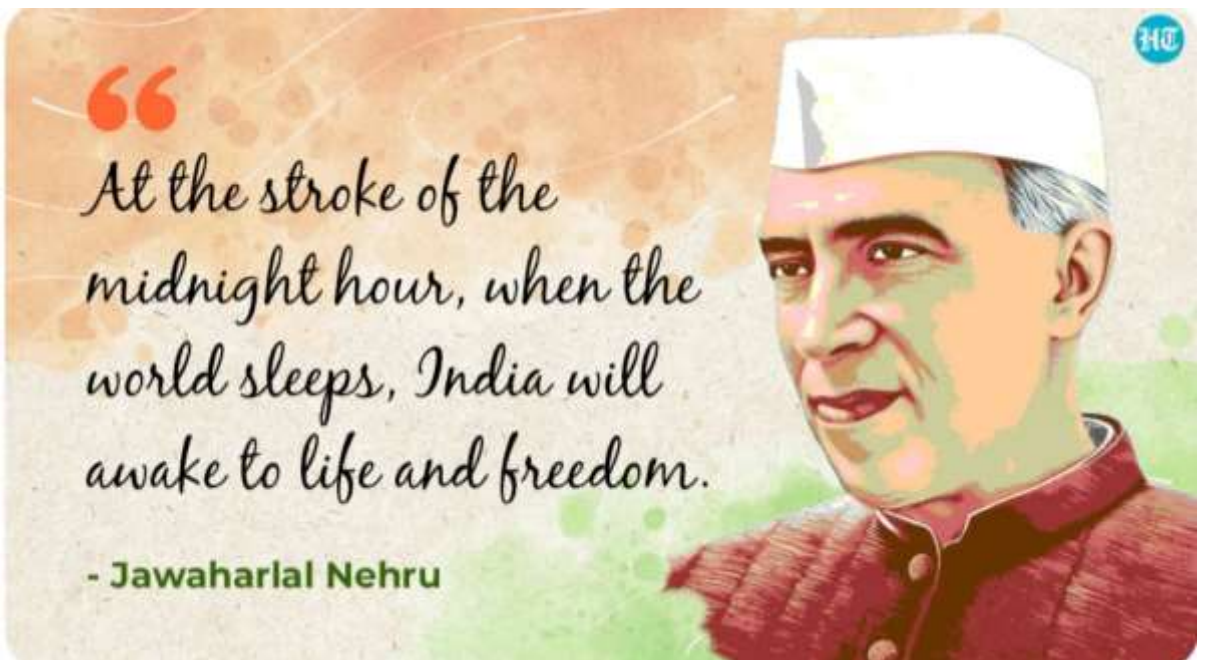
विरोधी इंजेक्शन वेळेवर मिळाले नाही. म्हणूनच वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होण्याकरिता आत्मनिर्भरता आणि कल्याणकारी विकास होणे अत्यंत आवश्यक आहे. जीवनाला मिळणारा हा भौतिक आधार आपल्या विचारांना आकार देतो आणि 'शब्द सखोल सत्यातून उपजतात'.

विज्ञान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे स्वप्न साकार करण्यासाठी वेगवेगळ्या समाजांनी इतिहासाच्या वेगवेगळ्या कालखंडात योगदान दिले आहे. दामोदर धर्मानंद कोसंबींनी म्हटले आहे की, "विज्ञान म्हणजे विज्ञानाचा इतिहास." विज्ञानाच्या पायाभूत विकासामध्ये भारताने प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे आणि इतिहासाच्या निरनिराळ्या टप्प्यात इतर समाजांकडून आपण अनेक गोष्टी शिकलोही आहोत.

भारताच्या पारंपरिक विज्ञानाचा अभिमान व्यक्त करताना खोटे दावे करण्याची किंवा दुसऱ्यांनी वा आपल्याच समाजातील एखाद्या घटकाने केलेल्या योगदानाला अमान्य करण्याची आवश्यकता नाही. हे प्रा.पी.सी.रे यांनी अत्यंत स्पष्टपणे व्यक्त केले आहे. त्यांनी असे मत मांडले आहे की, सुरुवातीला जरी भारत रसायनशास्त्रात चांगली प्रगती करत होता, तरी जातव्यवस्थेमुळे त्याचा विकास होऊ शकला नाही. ही सामाजिक व्यवस्था अजूनही तशीच आहे आणि ती विचार आणि प्रत्यक्ष आचरण यात तफावत निर्माण करते आणि श्रमाकडे उपहासाने बघितले जाते. दुर्दैवाने आपल्या समाजामध्ये या मूलभूत प्रश्नांचा स्वीकार न करणाऱ्या आणि भारताच्या विज्ञानातील पिछाडीबद्दल परकीय आक्रमणाला दोष देणाऱ्या संघटीत शक्ती अस्तित्वात आहेत. सत्य हे आहे की, या पिछाडीचे कारण आपल्यामध्ये, आपल्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये आणि कृतीमध्ये दडलेले आहे.

परकीय अमलाखालून स्वातंत्र्य मिळून सत्तरपेक्षा जास्त वर्षे झाल्यानंतरही आपण अनेक आव्हानांचा सामना करत आहोत. धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही तत्त्वे आणि त्यांचे आचरण, न्यायसंस्था, संघराज्यवाद, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या सर्वांना आव्हान दिले जात आहे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर हल्ला करण्याचे; विवेकबुद्धी आणि तर्कशक्ती नष्ट करण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न केले जात आहेत.

या सगळ्या पार्श्वभूमीवर 'ऑल इंडिया पीपल्स सायन्स नेटवर्क'(AIPSN) ने चालवलेल्या पीपल्स सायन्स मूव्हमेंटने गेल्या काही वर्षांपासून 'सबका देश हमारा देश' हा उपक्रम सुरू केला आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सव साजरा करणे हा या उपक्रमाचा महत्त्वाचा भाग आहे. या समारंभात भाग घेताना आपण 'नियतीबरोबर करार' कसा केला आणि ७५ वर्षांपूर्वी मध्यरात्री सगळे जग झोपेत असताना भारताला नवजीवन आणि स्वातंत्र्य मिळून त्यावर शिक्कामोर्तब कसे झाले, याचे पुनःस्मरण आपण करायला पाहिजे. स्वातंत्र्यानंतर ७५ वर्षांनी, भारताच्या सेवेसाठी घेतलेल्या प्रतिज्ञेची पूर्तता करण्याची वेळ आली आहे. ती प्रतिज्ञा म्हणजे, "लाखो दुःखी लोकांची सेवा. म्हणजे गरीबी आणि

अज्ञानाचा अंत करणे; गरीबी, रोगराई आणि संधीच्या असमानतेचा अंत करणे.” हे शब्द होते जवाहरलाल नेहरू यांचे, सत्ताबदल करतानाचे. भारताने फाळणीच्या आणि जातीय दंगलींच्या वेदना सोसल्या होत्या. त्या आपल्याला कायम लक्षात ठेवल्या पाहिजेत, जेणेकरून भविष्यात परत अशी दुःखद घटना घडणार नाही आणि भारतीय संविधानाचे संरक्षण ‘आपण, म्हणजेच भारतीय नागरिकां’कडून केले जाईल. हा देश आपला आहे आणि आपण सारे भारतीय आहोत.

१५ ऑगस्ट २०२१ रोजी सुरू केलेल्या AIPSN च्या ‘भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव’ कार्यक्रमाच्या उद्घाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणावर आधारित.

§§§

लेखक : सव्यसाची चटर्जी, ऑल इंडिया पीपल्स सायन्स नेटवर्कचे अध्यक्ष.

इ-मेल : chatsab99@gmail.com

अनुवाद : संजीवनी आफळे, शैक्षणिक संदर्भ गटात सहभागी.

इ-मेल : saaphale@rediffmail.com

(कळीचे शब्द: भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव, स्वातंत्र्य चळवळ, पहिली सार्वत्रिक

निवडणूक १९५२, सुकुमार सेन, रवीन्द्रनाथ टागोर, जवाहरलाल नेहरू, विज्ञान आणि

वैज्ञानिक दृष्टीकोन, भारतापुढील आव्हाने)

शैक्षणिक संदर्भ द्वैमासिकाविषयी

शैक्षणिक संदर्भ हे पालकनीती परिवाराचे द्वैमासिक ऑगस्ट १९९९ पासून संदर्भ सोसायटी प्रकाशित करत आहे. मराठीतून चांगले विज्ञान वाचायला मिळावे, शालेय व महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या कुतूहलाला प्रोत्साहन मिळावे, अनुभवांना जोडून असलेल्या विज्ञानाची सहज ओळख व्हावी आणि समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन वाढावा, हे याचे उद्देश आहेत.

२०१८ सालापासून आम्ही शैक्षणिक संदर्भची छापील आवृत्ती न काढता इ-अंक प्रकाशित करत आहोत व इमेल आणि व्हॉट्सॅपच्या माध्यमातून वाचकांपर्यंत पोहोचवत आहोत.

आपल्याला आमचे अंक वाचायचे असल्यास आपला इ-मेल पत्ता आणि व्हॉट्सॅप क्रमांक (ऐच्छिक) आम्हाला sandarbh.marathi@gmail.com वर पाठवावा. दर आठवड्याला एक लेख व दर दोन महिने पूर्ण झाल्यावर आठ लेखांचा एकत्रित एक अंक असे आपल्याला पीडीएफ स्वरूपात मिळतील.

www.sandarbhsociety.org या वेबसाईटला जरूर भेट द्या. जुने अंकही त्यावर पीडीएफ स्वरूपात उपलब्ध आहेत.

हा उपक्रम विनामूल्य आहे, पण आपण आपला सहभाग ऐच्छिक देणगी रूपात संदर्भ सोसायटीकडे पाठवू शकता. अधिक माहिती वेबसाईटवर उपलब्ध आहे.

- संपादक मंडळ, शैक्षणिक संदर्भ व विश्वस्त मंडळ, संदर्भ सोसायटी